DOI 10.33124/hsuf.2021.13.03

Роман Шляхтич,

Криворізький державний педагогічний університет

kliorpsh@gmail.com

<http://orcid.org/0000-0001-5877-3522>

ЗАЛУЧЕННЯ ЧЛЕНІВ УКРАЇНСЬКОЇ ДОПОМІЖНОЇ ПОЛІЦІЇ ДО МАСОВИХ УБИВСТВ ЄВРЕЇВ НА ТЕРИТОРІЇ РАЙХСКОМІСАРІАТУ «УКРАЇНА»¹

Метою статті є висвітлення участі представників української допоміжної поліції в масових вбивствах євреїв, дослідження їх мотивації щодо участі в цих злочинах, виділення основних етапів масових вбивств, у яких брали участь місцеві поліцаї. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах історизму, системоутворення, наукового характеру, перевірки, об'єктивності автора, використання загальнонаукових (аналіз, синтез, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-генетичні, історико-типологічні, історико-системні тощо) методів. **Наукова новизна** статті зумовлена залученням архівно-слідчих справ з архіву Яд Вашем, а також регіональних архівів СБУ, були проаналізовані форми та методи участі представників української допоміжної поліції в масових убивствах єврейського населення. Для більш повного розкриття картини злочинів використовувались свідчення очевидців з архівів Яхад-ін Унум та Яд Вашем.

Висновки. У тих місцевостях, де відбувались розстріли євреїв, члени української допоміжної поліції були до них долучені. Найбільше місцевих поліцейських було задіяно на етапі підготовки та проведення масового розстрілу. Зокрема, для виявлення та арештів євреїв, їх конвоювання до місця страти, охорони місця страти. Інколи поліцейські брали участь у розстрілах. До окупації це були здебільшого звичайні радянські громадяни, які нічим не вирізнялись із загальної маси радянських людей. Проте в роки нацистської окупації вони вступили до української допоміжної поліції, як правило, добровільно, і були задіяні в злочинній діяльності цієї окупаційної структури.

Ключові слова: українська допоміжна поліція, Голокост, масові вбивства.

З літа 1941 р. на окупованих німецькими військами землях України починають утворюватися окупаційні зони з цивільною адміністрацією.

¹ Ця стаття стала можливою завдяки стажуванню в науковому центрі Яхад-ін Унум та Міжнародному дослідницькому інституті з вивчення Голокосту Яд Вашем.

Зокрема, райхскомісаріат «Україна» — найбільша окупаційна зона, яка охоплювала більшість сучасних українських областей, утворився 20 серпня 1941 р. До кінця року в його складі були сформовані 6 генеральних округів. Вища адміністративна влада належала німцям, але в містах і селах утворювались місцеві органи влади. Частина з них започаткували представники обох ОУН під керівництвом А. Мельника та С. Бандери. Одним з органів, який формувався з місцевих мешканців, була поліція. Тому, протягом літа-осені 1941 р. в містах та селах окупованої нацистами України створювались відділи української допоміжної поліції.

У цей же час, протягом літа-зими 1941–1942 рр., були майже повністю винищені євреї на території Східної України. А до кінця 1942 р. вони були вбиті в Західній Україні². За висловом відомого дослідника історії Голокосту П. Дебуа, це був період «Голокосту від куль». Тобто більшість євреїв, які мешкали на окупованій нацистами території України, були знищені під час масових розстрілів. Ці розстріли відбувались як у містах, так і в селах. На різних етапах, включно з самим актом вбивства, брали участь і місцеві мешканці, які служили в поліції. Таким чином, метою статті є висвітлення участі представників української допоміжної поліції в масових вбивствах євреїв, дослідження їх мотивації щодо участі в цих злочинах, виділення основних етапів масових вбивств за участі місцевих поліцейських.

Аналіз останніх досліджень та публікацій

Повоєнна історіографічна традиція дослідження Голокосту формувала точку зору про те, що злочинцями, які вбивали жінок, дітей та літніх людей, були або психічно хворі люди або патологічні садисти. І основним мотивом, який змушував їх брати участь у цих злочинах, був антисемітизм. Звичайні люди таке не могли вчинити. Саме така точка зору представлена у відомих працях Люсі Давидович³ та Рауля Гільберга⁴. Уже в більш пізніх роботах таких авторів, як М. Дін⁵ та К. Браунінг⁶, тема місцевих виконавців розкрита більш глибоко.

² Ицхак Арад, «Катастрофа советского еврейства», Яд Вашем, дата звернення червень 19, 2021, <https://www.yadvashem.org/ru/education/projects/phoenix/holocaust/arad.html>.

³ Lucy Dawidowicz, *The War Against the Jews* (1975).

⁴ Raul Hilberg, *Perpetrators, Victims, Bystanders: The Jewish Catastrophe, 1933–1945* (Aaron Asher Books, 1992).

⁵ Martin Dean, *Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–44* (New York: St. Martin's Press, 2000).

⁶ Christopher R. Browning, *The Path to Genocide, Essays on Launching the Final Solution* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993).

Зокрема, М. Дін у своїй монографії досліджує місцеві формування німецької поліції, які діяли на території України та Білорусії. Він доходить висновку, що місцеві поліцаї мали право вибору — брати участь у Голокості чи ні. І більшість свідомо робила цей вибір. Подібні ідеї знаходимо в роботі іншого відомого дослідника К. Браунінга. На його думку, питання вибору займало визначальне місце у формуванні злочинця, бо саме вибір перетворює звичайну людину на вбивцю. Також він аналізує психологічні мотиви, що змушували поліцаїв вбивати невинних людей. Головним мотивом було підпорядкування владі та прагнення до єдності з групою.

Проблемі колаборації в Голокості присвячена розвідка О. Прусина⁷. Він наголошує, що більшість поліцаїв були психічно нормальними людьми. Тому їх поведінку під час окупації слід розглядати в контексті їх віку, соціально-економічного становища, освіти, ставлення до влади тощо. Дослідник виділяє три соціально-психологічні типи поліцаїв: «політичні активісти» — ті, якими рухали ідеологічні уявлення або мотиви; «ініціативні конформісти» та «звичайні виконавці», які просто виконували накази. Останні становили більшість серед місцевих поліцаїв. Також у своїй роботі він доводить, що місцеві поліцаї долучались до вбивств та переслідувань євреїв не тільки через примус та накази німецьких офіцерів, а й із власної ініціативи.

Проблема вибору щодо участі у вбивствах єврейського населення є однією з головних тем у розвідці сучасного українського дослідника Ю. Радченка⁸. На його думку, берлінські чиновники давали своїм підлеглим загальні вказівки щодо вбивств євреїв, а місцеві виконавці з поліції безпеки та СД мали «ширшу ініціативу в питанні арештів і вбивств усіх реальних та уявних ворогів “нового порядку” (зокрема й євреїв)». Також дослідник доводить, що в місцевих формуваннях німецької поліції переважно служили «звичайні виконавці» та «ініціативні конформісти». Саме такими їх зробила сталінська реальність 30-х рр.

Також про масові вбивства єврейського населення та участь у них представників української допоміжної поліції писали О. Круглов,

⁷ Александр Прусин, «Украинская полиция и Холокост в генеральном округе Киев, 1941–1943: действия и мотивации», *Голокост і сучасність* 1 (2007): 31–59.

⁸ Юрій Радченко, «“Його чоботи та есесівська форма були забризкані кров’ю...”»: таємна польова поліція, поліція безпеки та СД, допоміжна поліція у терорі щодо євреїв Харкова (1941–1943 рр.), *Голокост і сучасність* 2 (2011): 46–86.

А. Уманський та І. Щупак у монографії «Голокост в Україні»⁹, а також дослідники О. Гончаренко¹⁰ та А. Усач¹¹.

Колективна монографія «Голокост в Україні» — це одне з перших в українській історіографії видань, яке комплексно розкриває різні аспекти Голокосту на території окупованої нацистами України. Зокрема, автори досліджують проблему участі місцевих колаборантів у масових вбивствах євреїв. На основі широкого кола німецьких та радянських архівних документів науковці доводять, що в масових вбивствах, окрім німців, брали участь і місцеві поліцаї. Цю думку поглиблює у своїх роботах український історик А. Усач. Зокрема, він наголошує, що жодне масове вбивство євреїв в окупованій Україні не відбулось без участі місцевих поліцаїв. На його думку, не можна вважати місцевих винуватців покидьками та психічнохворими людьми, адже це є зручними твердженнями, які дають можливість відмежуватись від них. Натомість автор пропонує поглянути на виконавців масових вбивств як на типових представників тогочасного суспільства, адже після війни деякі з них цілком нормально адаптувались до мирного життя, влаштовувались на роботу, заводили сім’ї тощо. Ще один сучасний історик О. Гончаренко, описуючи масові вбивства єврейського населення, відводить українській допоміжній поліції лише технічну роль у підготовці місць розстрілів, конвоюванні та охороні євреїв. Проте доступні сьогодні архівні матеріали та розвідки сучасних істориків доводять, що у вбивствах єврейського населення місцеві поліцаї брали не лише технічну, а й безпосередню участь.

Важливим аспектом масових вбивств було сексуальне насилля над єврейськими жінками перед їх стратою. Це малодосліджене явище під час Голокосту вивчає історик М. Гавришко¹². Зокрема, вона виділяє низку чинників для пояснення мотивації злочинців під час війни та геноциду. Дослідниця наголошує на таких з них: політичні

⁹ Александр Круглов, Андрей Уманский, та Игорь Щупак, *Холокост в Украине: Рейхскомиссариат «Украина», Губернаторство «Транснистрия»* (Дніпро: Украинский институт изучения Холокоста «Ткума»; ЧП «ЛИРА», 2016).

¹⁰ Олексій Гончаренко, «Політика нацистського геноциду євреїв України», в *Архіви окупації 1941–1944*, упоряд. Наталія Маковська, т. 1 (Київ: Києво-Могилянська академія, 2006), 790–795.

¹¹ Андрій Усач, «Місцеві колаборанти та Голокост в Україні: перспективи та виклики дослідження», в *Українське суспільство і пам’ять про Голокост: наукові та освітні аспекти (Вибрані доповіді IX і X круглих столів до Міжнародного дня пам’яті жертв Голокосту)*, редкол.: Анатолій Подольський, та Світлана Осіпчук (Київ: Український центр вивчення історії Голокосту; КВЦ, 2018), 41–48.

¹² Марта Гавришко, «Сексуальне насилля під час Голокосту: погляд на гетто та табори України», *Heinrich Böll Stiftung*, травень 18, 2020, <https://ua.boell.org/uk/2020/05/18/seksualne-nasylstvo-pid-chas-holokostu-pohlyad-na-hetto-ta-tabory-ukrayiny>.

та ідеологічні чинники, чинник війни, мілітарна культура, мізогінія, а також особисті мотиви, пов'язані з вихованням, світоглядом, життєвим досвідом насильників.

Також слід відзначити нові роботи відомих дослідників Голокосту Дж.-П. Химки¹³ та В. Лауер¹⁴. Зокрема, В. Лауер фокусом свого дослідження обрала аналіз візуальних джерел, які є свідченням злочинів проти євреїв. Інколи на такі світлина потрапляли і члени української допоміжної поліції. Так сталося у містечку Миропіль, коли було зафіксовано масовий розстріл єврейського населення, у якому брали участь і німці, і місцеві виконавці. Робота Дж.-П. Химки присвячена участі українських націоналістів у Голокості. Зокрема, автор наголошує на тому, що українська допоміжна поліція з початку нацистської окупації формувалась, зокрема, і з представників ОУН. Тому ці особи могли бути долучені до Голокосту в силу обставин або свідомо.

Отже, науковці, які розглядають різні аспекти насилля під час війни, напрацювали значну методологічну базу щодо вивчення масових вбивств та участі в них місцевих виконавців. Проте досліджень, які б комплексно розкривали проблему участі місцевих поліцаїв у масових вбивствах євреїв у райхскомісаріаті «Україна», із залученням широкої джерельної бази наразі бракує. Отже, пропонується стаття покликана частково виправити цю ситуацію.

Джерельною основою роботи є архівно-кримінальні справи з архіву СБУ Києва та регіональних архівів СБУ Дніпра та Кропивницького, а також мікрофільми з архівно-кримінальними справами з фонду TR.18 архіву Яд Вашем. Зокрема, матеріали з архіву Яд Вашем охоплюють майже всю територію райхскомісаріату «Україна», адже це мікрофільми з архівно-кримінальних справ із регіональних архівів СБУ. Такі документи є чи не єдиними джерелами, що дають можливість реконструювати перебіг масових розстрілів єврейського населення, а також визначити, яку роль відігравали місцеві винуватці на різних етапах масового вбивства. Натомість автор погоджується з точкою зору відомої дослідниці Тані Пентер стосовно інтерпретації матеріалів архівно-слідчих справ. Дослідниця виокремила низку особливостей при роботі з матеріалами радянських спецслужб. На її думку, насамперед необхідно враховувати той факт, що надані свідками та обвинуваченими покази викладені здебільшого в інтерпретації слідчого (як правило, допити

¹³ John-Paul Himka, *Ukrainian Nationalists and the Holocaust: OUN and UPA's Participation in the Destruction of Ukrainian Jewry, 1941–1944* (Ibidem Press, 2021).

¹⁴ Wendy Lower, *The Ravine. A Family, a Photograph, a Holocaust Massacre Revealed* (Boston; New York: Houghton Mifflin Harcourt, 2021).

вів один слідчий). Тому ці джерела слід використовувати в комплексі з іншими відомими документами. З іншого боку, матеріали радянських спецслужб подекуди є єдиним джерелом, яке містить докладний опис масових страт євреїв, а також свідчення очевидців про умови життя в гетто та таборах¹⁵. Крім того, слід враховувати, що свідчення обвинувачуваних та свідків є доволі надійним джерелом стосовно ідентифікації та злочинної діяльності місцевих колаборантів, натомість німецьких злочинців часто сприймали як службовців «гестапо». Також, як наголошує німецька дослідниця, слід пам'ятати, що матеріали слідства подають проблему співпраці у світлі бачення її радянською владою¹⁶. Отже, матеріали слідства, з одного боку, є досить тенденційними джерелами, а з іншого — інколи містять дуже важливу і навіть унікальну інформацію про злочини стосовно єврейського населення.

Ще однією групою документів, які мають радянське походження та допомагають ідентифікувати місця масових розстрілів, є документи Надзвичайної державної комісії зі встановлення злочинів німецько-фашистських загарбників (далі — НДК). В архіві Яд Вашем вони акумульовані у фонді М.33, це мікрофільми з відсканованими матеріалами з Державного архіву Російської Федерації. У матеріалах НДК міститься інформація про німецьких та місцевих виконавців масових вбивств, локалізуються місця злочинів, свідчення очевидців, яких опитували члени НДК, дають уявлення про роль місцевих поліцаїв у цих злочинах. Проте інформацію, яка в них міститься, теж потрібно сприймати доволі критично, оскільки це теж є радянські офіційні документи. Ці матеріали створювались не тільки як історичний документ. Вони мали бути додатковим ідеологічним чинником в обґрунтуванні загальної концепції радянської «Великої Вітчизняної війни». Адже офіційна радянська історіографія применшувала участь місцевих колаборантів у злочинах, більшою мірою перекладаючи їх на німців. Тому ці матеріали потребують додаткової перевірки.

Така перевірка є можливою в разі порівняння офіційних документів з наративними джерелами, передусім усними та записаними свідченнями очевидців та жертв. Велику базу свідчень очевидців Голокосту збирила французька команда дослідників з Яхад-ін Унум. Автором опрацьовано майже 200 відеосвідчень з території Дніпропетровської, Запорізької та Кіровоградської областей. Свідки розповідають про

¹⁵ Таня Пентер, «Під слідством за співпрацю: судове переслідування колаборантів у СРСР після Другої світової війни та злочинів у Бабиному Яру», у *Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього. Матеріали міжнародної наукової конференції, 24–25 жовтня 2011 р., м. Київ* (Київ, 2012), 193–194.

¹⁶ Пентер, «Під слідством за співпрацю», 195.

масові розстріли євреїв, переважно в сільській місцевості, та участь місцевих поліцаїв у цих злочинах. Ще одна група свідчень очевидців та жертв Голокосту, які змогли врятуватись, міститься в архіві Яд Вашем. У фонді О.33 представлено переважно листи жертв та їх нащадків, а також щоденники людей, які пережили Голокост. Це дуже важливі джерела. Вони дають уявлення про злочини нацистів очима жертв та сторонніх свідків. Інколи це унікальні свідчення, оскільки розкривають ті аспекти злочинів, про які мовчать виконавці.

Отже, опрацьовані джерела та дослідження істориків дали змогу розкрити нові та малодосліджені аспекти Голокосту. Зокрема, це мотиви виконавців масових вбивств євреїв, етапи масових вбивств та участь у них представників української допоміжної поліції, особливості здійснення масових вбивств євреїв у містах та сільській місцевості.

Географія та топографія місць масових вбивств, соціально-політичний портрет та мотиви місцевих виконавців

Улітку 1941 р., коли німецькі війська розпочали наступ на територію України, розпочались і масові вбивства місцевого єврейського населення. Географічно місця вбивств єврейського населення локалізувались із заходу на схід. Одним з перших місць масових убивств євреїв був Кам'янець-Подільський, пізніше — Бердичів, далі — Київ, Дніпро тощо. У нашому дослідженні ми будемо аналізувати місця масових вбивств переважно в містах і селах південно-східної України, особливо тих регіонів, які в роки нацистської окупації увійшли до складу райхскомісаріату «Україна». А для відтворення більш повної картини будемо залучати сюжети масових вбивств євреїв, які відбулись і в інших частинах райхскомісаріату «Україна». Ми не аналізуватимемо вже добре описані та відомі злочини, як-от у Києві, Кам'янці-Подільському тощо, а зосередимось на менш описаних. Завдяки аналізу архівно-слідчих справ, заведених на місцевих поліцаїв, матеріалів НДК та свідчень врятованих і очевидців вдалось дослідити близько 100 епізодів масових вбивств. Більшість із них були скоєні на територіях сучасних Дніпропетровської, Кіровоградської та Запорізької областей. Унаслідок скоєння цих злочинів загинуло від 100 і більше осіб, переважна більшість загиблих були євреями. Проаналізовані джерела дали також можливість визначити топографію масових убивств.

Під топографією масових убивств ми розуміємо місцевість, у якій були скоєні ці злочини. У більшості великих міст південно-східної України матеріалами післявоєнних розслідувань фіксувалось по декілька місць масових розстрілів містян. Зокрема, у Дніпропетровську

(сучасному Дніпру) згідно з матеріалами НДК було виявлено три таких місця: 1) яр біля інституту інженерів транспорту (близько 11 тис. осіб); 2) протитанковий рів, розташований у чотирьох кілометрах від міста, біля поселення Верхнє (близько 20 тис. людей); подвір'я школи № 9, що в центрі міста (500 осіб)¹⁷. У Кіровограді (сучасному Кропивницькому) у матеріалах НДК зафіксовано 6 місць масових розстрілів. Найбільшими за кількістю жертв були пригори Кіровограду Глинище та Кушівка, де загинуло понад 4 тис. осіб, Соколовські хутори — більш як 1 тис. осіб та в'язниця СД на вул. Польовій, де розстріляно понад 2 тис. осіб¹⁸. У містах, де фіксується декілька місць масових розстрілів, вбивства людей, як правило, відбувались протягом усього часу окупації.

Частіше в містах фіксувалось одне місце, в якому здійснювався масовий розстріл єврейського населення, а далі протягом окупації в цьому ж місці продовжували вбивати євреїв та інших місцевих мешканців. Так було в Кривому Розі, де в жовтні 1941 р. у районі шахти № 5 було розстріляно 2 500 містян-євреїв та 800 військовополонених євреїв¹⁹. А останній розстріл у цьому місці зафіксований у лютому 1944 р. невдовзі перед звільненням міста. Протягом 1941—1944 рр. близько 9 тис. мешканців окупованої Олександрії було вбито в яру на південно-східній околиці міста²⁰. Основним місцем розстрілів на Запоріжжі був рів у районі радгоспу «Сталінський». За весь час окупації міста там загинуло до 5 тис. євреїв²¹. Отже, у містах, де була відносно велика кількість єврейського населення, яке важко було знищити в процесі одного розстрілу, такі акції відбувались неодноразово і відповідно місць вбивства теж було декілька. А в містах, де євреїв було відносно небагато, їх знищували майже всіх одномоментно. Подібна ситуація була і в селах.

У єврейських аграрних колоніях південно-східної України, у селах з переважно єврейським населенням, його знищували недалеко від місця проживання і в ході одного великого розстрілу. Зокрема, єврейське населення колонії «Інгулець», розташованої в Дніпропетровській області, було майже повністю знищено в липні 1942 р., а загалом поблизу колонії виявлено 4 місця масових розстрілів євреїв²². У лютому 1942 р.

¹⁷ Архіви Яд Вашем, ф. М. 37, спр. 314, арк. 3.

¹⁸ Архіви Яд Вашем, ф. М. 52, спр. 511, арк. 5.

¹⁹ Державний архів Служби безпеки України м. Дніпро (далі — ДА СБУ м. Дніпро), ф. 6, оп. 2, спр. 17911, арк. 51—53.

²⁰ Архіви Яд Вашем, ф. М. 52, спр. 503, арк. 1.

²¹ Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, оп. 4697646, спр. 19770, арк. 504.

²² ДА СБУ м. Дніпро, ф. 4(Р), оп. 2, спр. 75, т. 2, арк. 63.

було розстріляно близько 600 євреїв з села Яструбинове Миколаївської області, вони були вбиті за 2 км від села в так званій «Кам'яній балці»²³. Проте частіше в сільській місцевості в одне місце розстрілу звозили єврейське населення із найближчих сіл. Наприклад, у районі села Катерино-Михайлівка були розстріляні євреї з найближчих єврейських поселень колишнього Сталіндорфського району Дніпропетровської області²⁴. Ще певну кількість євреїв цього ж району знищили в травні 1942 р. недалеко від с. Златоустівки в Берестевій балці²⁵. У село Новозлатопіль Запорізької області протягом листопада—грудня 1941 р. звозили єврейське населення з найближчих сіл і там же їх убивали²⁶.

І в містах, і в сільській місцевості місця для масових розстрілів обирались подалі від населених пунктів, або на околицях, де було менше населення. Як правило, це були різноманітні шахти, кар'єри, глинища, силосні ями, протитанкові рови тощо. Якщо таких природних або штучних місць не було поряд з населеними пунктами, тоді викопували великі ями і вже в них розстрілювали. Такі ями були як у степовій місцевості, так і в лісах та скверах. Скажімо, восени 1941 р. масові розстріли єврейського населення відбувались у містечках Миропіль та Дзержинське Житомирської області. В обох випадках єврейських мешканців цих поселень розстріляли в ямах, викопаних у місцевих парках²⁷. Як виняток, євреїв знищували у внутрішніх дворах міських тюрем, а в сільській місцевості — у приміщеннях жандармерій або інших нацистських каральних структур. Приміром, у с. Котовка Дніпропетровської області біля місцевої комендатури було виявлено місце масового поховання. Скоріш за все, розстріли цих людей відбулись у самому приміщенні комендатури²⁸. А в с. Новозлатопіль Запорізької області євреїв розстрілювали на подвір'ї місцевого «гестапо»²⁹.

Отже, місцевість, в якій здійснювались масові розстріли єврейського населення, вибиралась за принципом доцільності та утаємниченості. Вона мала бути придатною для того, щоб сховати сліди німецьких злочинів. Крім того, німецькі організатори розстрілів не хотіли, щоб це видовище травмувало солдат та офіцерів Вермахту, а також інших німців, які не були задіяні в цих злочинах. Показовий випадок трапився

в серпні 1941 р. у Білій Церкві. Діти після розстрілу їх батьків-євреїв декілька днів залишались у зачиненому будинку. Невдовзі їх теж розстріляли. Про це стало відомо воякам та офіцерам Вермахту і викликало доволі бурхливу реакцію з їхнього боку. Тому в донесенні підполковника Гельмута Гроскурта містилась рекомендація проводити подібні заходи подалі від військ³⁰.

Щодо місцевого населення, то страти інколи проводились показово, але частіше окупаційна влада могла приховати сам розстріл, але його організацію приховати від місцевих мешканців було неможливо. Адже деякі місцеві мешканці брали доволі активну участь у підготовці та проведенні масових вбивств євреїв. Передусім це стосується представників української допоміжної поліції.

Назва «українська допоміжна поліція» була не етнічною, а територіальною. Тобто позначала не етнічну приналежність її членів, а радше свідчила про те, що цей орган був створений на території України. Не всі представники місцевої поліції були залучені до Голокосту, а лише в тих місцях, де здійснювались масові розстріли євреїв.

Аналіз понад 200 анкет поліцаїв, які брали участь у різних етапах Голокосту, дав можливість визначити їх соціально-політичний профіль. За національною приналежністю майже 80% поліцаїв з проаналізованих анкет були українцями. Часто до складу поліції потрапляли місцеві німці, особливо в сільській місцевості. Вони займали керівні посади або були перекладачами. Зокрема, Яків Фаст, німець за національністю, був начальником політичного відділу поліції безпеки та СД у Запоріжжі³¹, а Євген Гофер — перекладачем при криворізькій поліції³². Подекуди з фольксдойче складались цілі поліцейські загони, які брали активну участь у розстрілах євреїв. Такі загони місцевої самооборони під назвою «Зельбетштутц» були створені в німецьких поселеннях у Веселинівському, Доманівському та Вознесенському районах Миколаївської області³³. У містах південно-східної України у складі місцевої поліції було близько 20% росіян, у селах цей відсоток був менший і становив приблизно 10%. Приміром, у Запоріжжі слідчим поліції «безпеки та СД» був Б. Колпаков, який за походженням був росіянином³⁴. Були

²³ Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, оп. 4697644, спр. 19762, арк. 48.

²⁴ Архіви Яхад-ін Унум (далі — Архіви YIU), свідчення № 950U.

²⁵ ДА СБУ м. Дніпро, ф. 6, оп. 2, спр. 29818, арк. 31–32.

²⁶ Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, оп. 4697644, спр. 19768, арк. 1933.

²⁷ Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, спр. 273.1, арк. 151, 162.

²⁸ Архіви Яд Вашем, ф. М. 33, спр. JM/19697, 7021–57–514, арк. 136.

²⁹ Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, оп. 4697644, спр. 19768, арк. 1982.

³⁰ Александр Круглов, *Без жалости и сомнения. Документы о преступлениях оперативных групп и команд полиции безопасности на временно оккупированной территории СССР в 1941–1944 годах*, т. 3 (Днепропетровск: Центр «Ткума»; «Лира», 2009), 62.

³¹ Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, оп. 4697646, спр. 19770, арк. 510.

³² ДА СБУ м. Дніпро, ф. 6(Р), оп. 2, спр. 17277, арк. 23.

³³ Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, оп. 4697637, спр. 19762, арк. 5.

³⁴ Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, оп. 4697646, спр. 19770, арк. 710.

в поліції і представники інших національностей. Зокрема, у Запоріжжі ще одним слідчим «поліції безпеки та СД» був болгарин Коллар³⁵. Загалом представники інших національностей становили приблизно 6–7% серед членів місцевої поліції. Національний склад поліції в цілому корелюється з даними перепису населення 1939 р., за яким питома вага українців у УРСР становила 80%³⁶.

Крім цього, ми проаналізували освітній рівень поліцейських, а також їх професію до нацистської окупації. За переписом 1939 р. вищу освіту в УРСР мали 12,9% населення, а середню – 18%. За цим же переписом – неписьменними були 15% осіб віком до 50 років³⁷. Отже, більшість населення в УРСР до початку нацистської окупації мала незакінчену середню освіту або не мала її взагалі. Цілком природно, що подібну картину ми спостерігаємо й серед осіб, які пішли на службу до німецьких каральних структур у роки окупації. Майже 80% поліцаїв, згідно з проаналізованими анкетами, мали освіту до 4 класів. Саме вони брали активну участь у вбивствах євреїв, переважно були рядовими або складали середню ланку поліції. Натомість серед керівництва поліцією зустрічаються особи з вищою або середньотехнічною освітою. Наприклад, начальник поліції Білої Церкви Михайло Томасевич мав вищу освіту³⁸, поліцейський миргородської поліції Іван Мамчич закінчив Львівський державний університет і мав фах учителя біології³⁹, а керівник поліції Криворізького району С. Нікітський закінчив технікум і отримав фах «технік-гідрометеоролог»⁴⁰. Отже, у більшості поліцаїв була незакінчена середня освіта, що в цілому було характерним для радянського суспільства кінця 30-х рр. XX ст. Лише поодинокі поліцаї мали вищу освіту та фах.

Відповідний освітній рівень зумовлював і спектр професій, за якими працювали майбутні поліцейські до окупації. Серед криворізьких поліцейських до окупації 75% були робітниками різноманітних підприємств, з них близько половини походили з сільської місцевості. Вони потрапили до міста в 30-ті рр. після розкуркулення та Голодомору. Незначна частина криворізьких поліцаїв мала військовий досвід. Приміром, Федір Шаблій, заступник керівника Криворізької районної поліції, у 1939 р. був мобілізований до 7-го батальйону залізничних

³⁵ Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, оп. 4697646, спр. 19770, арк. 510.

³⁶ Станіслав Кульчицький, *Україна між двома війнами 1921–1939 рік* (Київ: Альтернативи, 1999), 254.

³⁷ Кульчицький, *Україна між двома війнами*, 254, 266.

³⁸ Прусин, «Украинская полиция», 43.

³⁹ Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, оп. 4697645, спр. 19769, арк. 1263.

⁴⁰ ДА СБУ м. Дніпро, ф. 6(Р), оп. 2, спр. 11857, т. 1, арк. 9.

військ НКВС⁴¹ та Олексій Пастернак, слідчий «поліції безпеки та СД», який служив у Червоній армії та потрапив до німецького полону влітку 1941 р. Відповідно в сільській місцевості більшість поліцейських були колишніми колгоспниками і походили з селян середняків та бідняків, хоча траплялись і поліцейські з родин розкуркулених.

За політичною приналежністю майже 95% поліцаїв з проаналізованих нами анкет були безпартійними. І лише 5% були або членами комсомолу або комуністичної партії, або мали відношення до владних структур. Зокрема, начальник поліції в селі Веселе Криворізького району Микола Кондратенко був в 1940–1941 рр. депутатом Веселобалківської сільради, а згадуваний вже Нікітський був членом ВЛКСМ⁴².

Окремо слід сказати про роль українських націоналістів в утворенні місцевої поліції та приналежність членів обох ОУН до розстрілів євреїв. Зокрема, у нещодавній монографії відомий дослідник Джон-Пол Химка наводить багато доказів участі членів обох ОУН у Голокості. Він відзначає, що українські націоналісти брали участь у створенні допоміжної поліції, яка своєю чергою була долучена німцями до різних етапів Голокосту⁴³.

Як відомо, серед завдань, які ставились перед Похідними групами як ОУН(м), так і ОУН(б), була організація органів місцевої влади. Одним із таких органів мала бути поліція. Приміром, у Кривому Розі в серпні 1941 р. утворюється українська поліція, одним з її організаторів був М. Лебедь, член ОУН(м)⁴⁴, а поліцію Криворізького сільського району створив та очолив український націоналіст П. Тарнавський⁴⁵. Однак до жовтня 1941 р. обидва були витіснені з поліції і їхнє місце зайняли місцеві мешканці. А в деяких регіонах члени ОУН обіймали керівні посади в поліції значно довший час. Зокрема, у Фастові поліція теж була створена за сприяння ОУН, а її керівник Іван Лановий, який теж був членом ОУН, також був і організатором масових розстрілів єврейського населення⁴⁶. Майже в усіх сільських та міських структурах поліції райхскомісаріату «Україна», у тому числі й у південно-східних областях, були українські націоналісти. Місцева поліція розглядалась ними як зародок майбутньої української армії, натомість для німців поліція була, в першу чергу, репресивно-каральною структурою. Врешті,

⁴¹ ДА СБУ м. Дніпро, ф. 6(Р), оп. 2, спр. 18955.

⁴² ДА СБУ м. Дніпро, ф. 6(Р), оп. 2, спр. 11857, т. 1, 2.

⁴³ Himka, *Ukrainian Nationalists*.

⁴⁴ ДА СБУ м. Дніпро, ф. 6(Р), оп. 2, спр. 11857, т. 1, арк. 31.

⁴⁵ ДА СБУ м. Дніпро, ф. 6(Р), оп. 2, спр. 18955, арк. 51.

⁴⁶ Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, спр. 238, арк. 2.

позиція німецької влади була вирішальною і протягом осені 1941 – зими 1942 р. у райхскомісаріаті відбувається реорганізація місцевої поліції і створюються повністю підконтрольні німцям структури. Натомість члени обох ОУН і надалі продовжують інфільтруватись до поліції, правда, вже в значно менших обсягах.

Таким чином, проаналізовані анкетні дані дали можливість визначити, що соціально-політичний профіль більшості поліцейських, принаймні в південно-східних регіонах РКУ, нічим не відрізнявся від загального суспільно-політичного «обличчя» радянського суспільства 30-х рр. Вони не були психічнохворими, до війни мали цілком пристойні, за радянськими мірками, професію та освіту, більшість не були партійними і до окупації не мали націоналістичних переконань. Проте в роки нацистської окупації вступили до місцевої поліції і, за свідченнями місцевих мешканців, були «страшнішими за німців». Адже вони чинили страшні злочини проти своїх співгромадян, які були зумовлені певними мотивами. На нашу думку, усі ці мотиви можна згрупувати в три основні групи: психологічні, економічні та ідеологічні.

До психологічних мотивів, передусім належить примус до здійснення вбивств єврейського населення. Деякі місцеві поліцейські, виконавці розстрілів, свідчили, що їх змусили вбивати людей вищі за посадою німецькі офіцери чи їх місцеві керівники. Зокрема, поліцейський Лесько свідчив, що під час масового вбивства євреїв у містечку Миропіль йому наказав німець стати в шеренгу для розстрілу. Він намагався ухилитись від цього наказу, але німець пригрозив йому зброєю і Лесько змушений був стати в шеренгу і вбивати людей⁴⁷. Ще одним психологічним чинником, на якому наполягали поліцейські під час допиту, був страх перед невиконанням наказу. Приміром, поліцейський загону «Зельбетшутц» С. Гирш свідчив, що йому було важко дивитись на все, що відбувалось на місці розстрілу, але він служив у поліції і мусив виконувати наказ Гертнера – заступника керівника загону в с. Рошдтат⁴⁸. За невиконання наказу його могли покарати. Отже, якщо порівнювати ці факти з відомими висновками К. Браунінга про 101 поліцейський батальйон, можна відзначити, що німецькі виконавці, вочевидь, мали певне право вибору: брати участь у злочині чи ні. Місцеві ж виконавці такого права були позбавлені. Але в той же час ми свідомі того, що свідчення місцевих поліцаїв, які вони давали для радянського слідства, мали применшити їх вину у скоєному злочині. Тому до подібних аргументів потрібно ставитись вкрай обережно, до того ж місцеві мешканці свідчили, що

⁴⁷ Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, спр. 273.1, арк. 155.

⁴⁸ Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, оп. 4697639, спр. 19763, арк. 95.

деякі поліцейські після розстрілів вихвалялись своєю участю в них. Зі слів очевидця, після розстрілу євреїв з 14-го поселення Сталіндорфського району Дніпропетровської області, який відбувся ввечері, поліцейські, які брали в ньому участь, заїхали вночі у спорожніле село, почали стріляти, будили мешканців, які ще залишились, і кричали, що вони постріляли «жидів»⁴⁹. У селі Озетівка того ж району агент місцевої поліції Чемікос розстрілював місцевих євреїв і потім розповідав, що особисто вбив єврейського хлопця, який після розстрілу намагався вилізти з ями⁵⁰. Розповіді про свої «геройства» є одним із способів утвердження свого авторитету серед оточення.

Одними з основних, на нашу думку, були економічні мотиви, які штовхали на участь у вбивствах. Під час масових розстрілів поліцаї мали можливість забирати собі деякі речі та цінності вбитих людей. Для декого це була важлива мотивація. Скажімо, у Кривому Розі після жовтневого розстрілу 1941 р. поліцаї Собко, Бузинарський та Литвинов зуміли взяти собі по 5 тис. карбованців кожен з грошей, які вони знайшли в одязі вбитих людей⁵¹. Проте, як правило, цінності та гроші забирали собі німці, які були присутні на розстрілах. Поліцаям лишався тільки одяг. Зокрема, після розстрілу єврейського населення в с. Нова Ушиця Хмельницької області поліцай Гаврилюк взяв собі з одягу розстріляних: пару нижньої білизни, вишиту верхню сорочку та костюм⁵². Так само детально розповідає про речі, які він привласнив, один з організаторів розстрілу в с. Новозлатопіль Запорізької області Єрмак⁵³. Таке детальне пригадування речей може свідчити про певні психологічні комплекси. Приміром, цілком вірогідно, що частина поліцаїв вважала, що володіння речами, яких у них можливо ніколи й не було до цього, або були поганої якості, давало їм можливість стати повноцінними членами суспільства. Відчути принади багатства та володіння речами, яких вони були позбавлені за часів радянської влади. У той же час моральна складова набуття цих речей їх не цікавила.

Ще одну частину поліцаїв штовхали на скоєння злочинів проти євреїв ідеологічні мотиви. Багато поліцаїв, як у місті, так і в селі, були незадоволені радянською владою. Приміром, слідчий криворізької поліції Г. Заблоцький свідчив, що його батька було розкуркулено в 1929 р. і невдовзі він помер, а у 1933 р. померла і мати. І він змушений був поїхати

⁴⁹ Архіви YIU, свідчення № 988U.

⁵⁰ Архіви YIU, свідчення № 984U.

⁵¹ ДА СБУ м. Дніпро, ф. 6(Р), оп. 2, спр. 17277, арк. 24.

⁵² Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, оп. 4697645, спр. 19769, арк. 230.

⁵³ Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, оп. 4697644, спр. 19768, арк. 1935.

спочатку на Донбас, а потім у Кривий Ріг на заробітки⁵⁴. Господарство ще одного криворізького поліцяя Петра Головатого було розкуркулене в 1930 р., а батько був змушений майже 10 років перебувати на засланні та на примусових роботах⁵⁵. Цей негативний досвід вони асоціювали з радянською владою, носіями якої начебто були євреї. Про це безпосередньо казав староста с. Гуляй-Поле Запорізької області Денис Сидоров: «23 роки комуністи і жиди пили нашу кров, а тепер ми будемо пити їх»⁵⁶. Помста радянській владі у їхній уяві, очевидно, перетворювалась під впливом німецької пропаганди на помсту євреям, яких, без сумніву, необхідно було знищити. І найбільш активно це робили, за висловом К. Браунінга, так звані «завзяті вбивці» — ті, які отримували справжнє задоволення від влади та можливості знущатись над іншими людьми. Одними з таких були поліцейські з кримінальним минулим.

Вони, як правило, не мали симпатій до радянської влади, а також до її носіїв. Таким був криворізький поліцай А. Ільчук, який у 1927 р. та у 1938 р. був двічі засудженим⁵⁷. Під час проведення жовтневого розстрілу в місті він очолював так звану «резервну сотню», яка брала активну участь у цьому масовому вбивстві. У сільській місцевості ситуація була аналогічною. Зокрема, свідок з села Кам'янка Сталіндорфського району згадує, що для служби в поліції німці найперше підбирали колишніх злочинців⁵⁸. Зрозуміло, що це зумовлено було тим, що ними легко можна було маніпулювати і вони не мали моральних бар'єрів щодо вбивств та знущань над колишніми радянськими функціонерами, а також над єврейським населенням, з якого німецька пропаганда намагалась створити образ «іудеобільшовика».

Ще однією групою були особи з садистськими нахилами. Відомо, що різні прояви садизму по відношенню до своїх рідних, сусідів та інших людей є наслідками різних психічних відхилень та психологічних травм. У нормальних умовах ці особи можуть не проявляти своєї агресії, але в екстремальних ситуаціях здатні на різні прояви немотивованої жорстокості та агресії. Особливо якщо будуть відчувати свою безкарність за вчинені дії. Зокрема, Василь Пастернак до війни був керівником будівельної бригади в Кривому Розі. Проте в роки окупації він не тільки очолював слідчий відділ криворізької поліції, а ще й брав активну участь у катуваннях й особисто їздив на розстріли місцевих

⁵⁴ ДА СБУ м. Дніпро, ф. 6(Р), оп. 2, спр. 16681, арк. 21.

⁵⁵ ДА СБУ м. Дніпро, ф. 6(Р), оп. 2, спр. 17980, арк. 17 зв.

⁵⁶ Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, оп. 4697644, спр. 19768, арк. 1981.

⁵⁷ ДА СБУ м. Дніпро, ф. 6(Р), оп. 2, спр. 18835, т. 1, арк. 31–31 зв.

⁵⁸ Архіви УІУ, свідчення № 912U.

мешканців⁵⁹. А свідок з села Максимівка згадує, що в роки окупації був у 8-му поселенні місцевий поліцейський на прізвище Піддубець. У нього було два сини і старший не хотів йти на службу до німців, а сказав, що піде в Червону армію. Піддубець був проти і, щоб цього не відбулось, відрубав рідному сину два вказівні пальці, а пізніше довів свою дружину до самогубства⁶⁰. Чи мали Піддубець та Пастернак вияви невмотивованої агресії та садизму до німецької окупації, невідомо. Однак інколи свідки розповідають про зміни в психіці осіб, які до окупації були цілком нормальними людьми, а після неї почали виявляти садистські нахили. Приміром, поліцай з села Прогрес до окупації був рядовим трактористом і жодним чином не виявляв ознак агресії та садизму. А коли прийшли німці, особисто показував єврейських дітей, яких потрібно було розстріляти, а також був присутнім при їх розстрілі⁶¹.

Отже, поліцейські, які брали участь у масових розстрілах євреїв, до нацистської окупації здебільшого були «типовими радянськими громадянами». У них були звичні для того часу професії, вони не вирізнялись за рівнем освіти з-поміж інших громадян УРСР. Однак у роки нацистської окупації з різних мотивів не тільки пішли на службу до української допоміжної поліції, але й брали участь у масових вбивствах людей. Серед поліцаїв, залучених до масових вбивств, були, звичайно, і садисти, люди з кримінальним минулим та різноманітними психічними розладами, але таких серед загальної кількості поліцаїв було небагато. Проте всі вони активно залучалися на різних етапах масових страт в тих місцевостях, де вбивали євреїв.

Масові вбивства євреїв та українська допоміжна поліція

Сьогодні ми розуміємо, що Голокост мав декілька фаз: виявлення та дискримінація євреїв, їх ізоляція та знищення. Саме остання фаза на окупованих нацистами територіях України і являла собою, як правило, масові вбивства, які почались в Україні влітку 1941 р. і продовжувались до осені 1942 р. Кожна така акція у роки нацистської окупації, як і інші відомі сьогодні масові вбивства людей, мала свої етапи. Першим етапом був організаційний. На цьому етапі відбувалось отримання керівництвом місцевої влади та поліції наказу про масову акцію знищення євреїв, проведення наради чи зібрання, на яких визначались

⁵⁹ ДА СБУ м. Дніпро, ф. 6(Р), оп. 2, спр. 16681, арк. 73.

⁶⁰ Архіви УІУ, свідчення № 974U.

⁶¹ Архіви УІУ, свідчення № 925U.

відповідальні за різні етапи масового вбивства, обирались місця для утримання євреїв перед знищенням та місця розстрілів.

Як правило, масові вбивства були організовані і в цьому брала участь місцева влада та німецькі функціонери. Наказ про масове знищення євреїв видавали керівники місцевої поліції або голови міських чи сільських управ. А вони отримували відповідний наказ від німецьких структур. Ця норма діяла як у містах, так і в сільській місцевості. Зокрема, у Кривому Розі масовий розстріл відбувся в жовтні 1941 р., і ця акція була організована Фрідріхом Єкельном, вищим фюрером СС та поліції «Росія-Південь», штаб якого в цей час був розташований у місті⁶². А нараду, на якій призначались місцеві виконавці цього злочину, проводив очільник української допоміжної поліції Кривого Рогу Тараненко, і саме його підлеглі були присутніми на цій нараді⁶³. У Миколаївській області керівник одного зі спеціальних поліцейських загонів «Зельбетшутц» А. Фреліх отримав письмовий наказ про знищення євреїв у с. Яструбинове Вознесенського р-ну від комендатури СС⁶⁴. Після цього він зібрав свій загін і поїхав виконувати наказ. А в містечку Мірополь Житомирської області в жовтні 1941 р. наказ про знищення місцевих євреїв віддав комендант Гаупт. Він вишикував місцевих поліцейських, повідомив про майбутній розстріл, після цього їм видали гвинтівки та патрони⁶⁵. Був ще один варіант, коли поліцейським не повідомляли заздалегідь про те, у чому вони братимуть участь. Так сталося під час розстрілу євреїв біля с. Златоустівка. Зі свідчень поліцейського А. Сапсая дізнаємось, що в травні 1942 р. його разом з іншим поліцейським начальник Златоустівської дільниці поліції Гайдук відправив до райполіції в с. Сталіндорф. Там зібралось близько п'ятдесяти поліцейських і начальник райполіції Келлер наказав усім поліцейським сісти у дві вантажівки. Їх відвезли на місце розстрілу, і лише там повідомили, що вони братимуть участь у розстрілі євреїв⁶⁶.

Інколи ініціативу щодо організації розстрілу перебирали на себе представники місцевої влади. Так було в Дніпрі в жовтні 1941 р., коли нараду, на якій обговорювалась організація майбутнього розстрілу, розпочав міський голова Соколовський, заявивши, що в ніч з 12 на 13 жовтня відбудеться збір усього єврейського населення міста. Правда,

⁶² Круглов, Уманский, та Щупак, *Холокост в Украине*, 157.

⁶³ ДА СБУ м. Дніпро, ф. 6(Р), оп. 2, спр. 18835, т. 2, арк. 50.

⁶⁴ Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, оп. 4697637, спр. 19762, арк. 45.

⁶⁵ Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, спр. 273.1, арк. 151.

⁶⁶ ДА СБУ м. Дніпро, ф. 6, оп. 2, спр. 29818, арк. 31–32.

він казав, що євреїв збирають для переселення в інше місце⁶⁷. Хоча, мабуть, усі присутні на тій нараді розуміли, куди насправді будуть відправлені місцеві євреї, адже на засіданні були голова міської поліції Солнцев, 10 місцевих поліцейських та німці.

У селах, в яких на момент розстрілу ще не було місцевої поліції, організацією розстрілів займалась сільська влада. Зокрема, у с. Ново-Златопіль Запорізької області староста Д. Єрмак за наказом німців організував збір усього місцевого єврейського населення, а також наказав збирати євреїв у найближчих селах⁶⁸. Загальну організацію розстрілів євреїв здійснювали нацисти, а виконання розстрілу, як правило, було покладено на місцеву владу та допоміжну поліцію.

Саме представники місцевої влади та поліції допомагали німцям у пошуках місця для вбивства євреїв, а також, за необхідності, організовували людей для викопування ям та пошуку місць утримання євреїв перед розстрілом. Як ми вже відзначали, нацистська влада намагалась використати вже готові елементи місцевості для розстрілу. Проте, якщо таких не було, створювали їх силами місцевої поліції, місцевих мешканців, військовополонених або самих євреїв.

У серпні 1941 р. голові Ставищинського району Київської області Т. Басинському німці наказали надати їм людину для того, щоб знайти місце для розстрілу. Т. Басинський передав цей наказ начальнику райполіції Ісаєвичу, і через 10 хвилин таке місце було знайдено. Яму для розстрілу копали чоловіки з с. Роспашне, яким через старосту наказав це зробити Ісаєвич⁶⁹. У колонії «Інгулець» яму для розстрілу євреїв заздалегідь викопали полонені комуністи⁷⁰. А в Кривому Розі одне з місць масових розстрілів було розташоване на території глиняного кар'єру цегляного заводу, поруч був шталаг 338, і ув'язнені з цього шталагу неодноразово копали ями в кар'єрі перед розстрілами євреїв⁷¹.

Частіше за декілька днів до розстрілу яму копали самі євреї. Зокрема, у селі Іванопіль Житомирської області за 2–3 дні до розстрілу місцеві поліцаї змусили чоловіків-євреїв копати яму на території цукрового заводу⁷². Свідки з інших регіонів теж розповідають подібні історії.

⁶⁷ Єгор Врадій та ін., *Голокост у Дніпропетровську* (Дніпро: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума»; ЛІРА, 2017), 131.

⁶⁸ Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, оп. 4697644, спр. 19768, арк. 12.

⁶⁹ Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, спр. 360, арк. 19.

⁷⁰ Архіви YIU, свідчення № 940U.

⁷¹ Архіви Яд Вашем, ф. М. 33, оп. 3658389, спр. 19697, арк. 144–145.

⁷² Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, спр. 274.5, арк. 13.

Отже, організація масового вбивства єврейського населення була санкціонована німцями та проводилась із залученням місцевих поліцейських. Ще більше поліцейських були задіяні на інших етапах масових вбивств.

Наступний етап можна схарактеризувати як підготовчий. Цей умовний етап передбачав проведення заходів підготовчого плану перед самим розстрілом. Він міг тривати від однієї доби до декількох тижнів. В інших випадках підготовка до масового вбивства єврейського населення відбувалася в день самого вбивства або збігалася з організаційним етапом. На підготовчому етапі євреїв збирали для страти, утримували перед нею в якомусь місці та здійснювали його охорону. У всіх цих заходах активну участь брали представники місцевої поліції.

Після того як був відданий наказ, визначені виконавці та знайдено місце для розстрілу, євреїв починали збирати для вбивства. У багатьох окупованих нацистами українських містах одним з перших заходів міських органів влади було проведення перепису місцевого населення. Одним з його результатів мало стати визначення кількості єврейського населення та місця їх проживання. Зокрема, через два тижні після окупації Кривого Рогу 2 вересня 1941 р. у місті розпочався такий перепис і «велике значення при проведенні перепису мало виявлення національності»⁷³. Проте в більшості міст та сіл просто складали списки єврейського населення на основі відомостей, які подавались місцевими мешканцями чи вже були в розпорядженні окупаційної влади. Відомо, що начальник Барської районної поліції Вінницької області Андрусів доручив секретарю цієї поліції Капацину скласти список євреїв, які мешкали в містечку Ярошів. Це потрібно було для організації розстрілу⁷⁴. А в іншому місці Вінницької області начальник поліції Боришевського району Шмигельський надавав вказівки щодо ведення обліку єврейського населення. Для візуалізації на будинках євреїв були намальовані відповідні позначки⁷⁵. Отже, місцева поліція та влада сприяла виявленню єврейського населення в регіонах, де воно мешкало.

Після виявлення євреїв їх рано чи пізно починали збирати для розстрілу. У місцевостях, де було небагато євреїв, їх збирали та відразу вели на розстріл. Так сталося у невеличкому містечку Янушполь (сучасний Івано-Франківськ) на Житомирщині. 29 травня 1942 р. місце, де мешкали євреї,

⁷³ Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО), ф. Р2484, оп. 2, спр. 1, арк. 12.

⁷⁴ Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, спр. 293.1, арк. 4.

⁷⁵ Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, спр. 291.1, арк. 2.

було оточено місцевими поліцейськими, вони вигнали всіх євреїв на вулицю і повели на розстріл⁷⁶.

Також у деяких містах з великою кількістю єврейського населення його збирали для розстрілу, який відбувався декілька днів. Так, скажімо, було в Дніпрі в жовтні 1941 р. чи в Києві у вересні 1941 р. Під час розстрілу в Дніпрі людей, яких не встигли вбити вдень, поліцаї та німці змусили чекати на розстріл на цьому ж місці до наступного ранку⁷⁷. Але пізніше, особливо в 1942 р., євреїв, як правило, спочатку концентрували в якомусь місці, збирали там якнайбільше людей і потім вже розстрілювали. Як у першому, так і в другому варіантах у цих діях брали участь представники місцевої допоміжної поліції. В обох випадках євреям казали, що їх збирають для переселення в іншу місцевість.

«Механізм» збирання євреїв можемо прослідкувати на прикладі міста Миргород Полтавської області. Тут у жовтні 1941 р. місцевим поліцаєм було повідомлено, що необхідно заарештувати євреїв міста. Їх поділили на групи, які складались з 3–4 поліцаїв та 1–2 німців. У старшої групи був список євреїв, яких необхідно було заарештувати. Далі ця група заходила до будинку, в якому мешкала єврейська родина зі списку, і наказували їм взяти цінності та продукти на 2–3 дні, адже їм казали, що будуть переселяти в інше місце. Після арешту євреїв двері їх будинків опечатували старший групи, а людей вели на Базарну площу – місце концентрації євреїв Миргороду. Там заздалегідь був встановлений дерев'яний паркан і таким чином уся площа була огороженою. У таких умовах, на площі під відкритим небом, людей утримували 3 дні⁷⁸.

Перед розстрілом євреїв у Кривому Розі, який відбувся теж у жовтні 1941 р., їх збирали до приміщення колишньої синагоги. Місцевих євреїв, так само як і в Миргороді, до синагоги конвоювали поліцаї. Також їм повідомили про переселення і про те, що необхідно взяти лише цінні речі⁷⁹. Зі свідчень криворізького поліцає І. Куприяненка відомо, що збирали євреїв перед розстрілом і члени так званої «резервної сотні» поліції. До її складу входили особи від 35 років⁸⁰. Саме вони охороняли синагогу із замкненими в ній євреями перед стратою.

У сільській місцевості теж простежуються ці два варіанти збирання євреїв перед стратою. В одних селищах євреїв виявляли і відразу вели

⁷⁶ Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, спр. 274.5, арк. 15.

⁷⁷ Врадій та ін., *Голокост у Дніпропетровську*, 137.

⁷⁸ Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, оп. 4697645, спр. 19769, арк. 11336, 1357.

⁷⁹ ДА СБУ м. Дніпро, ф. 6, оп. 2, спр. 17911, арк. 51–52.

⁸⁰ ДА СБУ м. Дніпро, ф. 6(Р), оп. 2, спр. 18835, т. 2, арк. 25.

на страту, а в інших — перед розстрілом концентрували в якомусь місці. Зокрема, у поселенні Най-Лебен, що біля Кривого Рогу, 6 лютого 1942 р. всіх місцевих євреїв зібрали начебто для перепису з метою відправлення до Аргентини. У цей же день, увечері, 105 місцевих євреїв, переважно жінки, діти та літні люди були відправлені підводами до Кривого Рогу і там розстріляні в районі шахти № 5⁸¹. Так само вчинили і в селах Сталіндорфського району. Свідок із с. Путилівка згадує, що біля цього села були 18-те, 19-те та 24-те єврейські поселення, які належали до Сталіндорфського району. Своїх, тобто місцевих, поліцаїв у Путилівці не було, але кожен день сюди приїздили поліцаї з сусідньої Іванівки. Саме вони ходили по хатах і збирали єврейські родини перед розстрілами, які відбувались у Путилівці та навколишніх єврейських поселеннях. Окремого місця утримання не було, тому євреїв одразу виводили і садили на підводи, що мали везти їх на розстріл⁸². Подібна ситуація була у 2-му та 3-му поселеннях. Поліцаї виводили з хат єврейські родини і відразу вели їх на розстріл. Це, на думку свідка, мало місце вже після початку наступу Червоної армії, тобто десь взимку або навесні 1943 р.⁸³

Концентрація євреїв перед розстрілами відбувалась, як правило, у тих населених пунктах, де були створені гетто. Зокрема, улітку 1942 р. почалася ліквідація гетто в колонії Інгалець. 20 травня близько 300 молодих євреїв було вивезено до трудового табору в с. Новоселівка, а решту євреїв було розстріляно на початку червня 1942 р.⁸⁴ Дуже добре ліквідацію гетто пам'ятає свідок. Він згадував, що спочатку євреїв сконцентрували у приміщенні місцевого театру, а потім колоною погнали в напрямку селища Широке⁸⁵ до місця їх розстрілу.

Концентрували перед розстрілом євреїв також у тому випадку, коли потрібно було зібрати їх з найближчих сіл в одному місці. Приміром, у 8-му поселенні Сталіндорфського району євреїв збирали до приміщення клубу. Там були як місцеві єврейські родини, так і родини з навколишніх єврейських сіл. Арештовували євреїв та охороняли приміщення клубу місцеві поліцаї⁸⁶. Отже, концентрація єврейського населення перед розстрілом була не обов'язковою умовою підготовки до

масового вбивства, а виявлення і арешти єврейського населення мали місце майже перед кожним масовим розстрілом.

Ці дії часто проводились доволі брутальними методами. Скажімо, у с. Браїлів, що на Вінниччині, євреїв почали арештовувати і виводити на розстріл у ніч з 12 на 13 лютого 1942 р. Місцеві поліцаї та німці виганяли єврейські родини з будинків, а тих, хто упирався або не міг йти, розстрілювали відразу. Так, один поліцейський застрелив єврейську жінку на прізвище Тойхем, а інший — єврея Мойшу Бас⁸⁷. А поліцейський Кабанюк у цю ж ніч застрелив у власному будинку єврея Шашера через те, що він сам не зміг вийти з будинку⁸⁸. Перед розстрілом місцеві поліцаї часто грабували євреїв. Так сталося у Кривому Розі, коли до синагоги, у якій утримували євреїв, зайшли слідчі допоміжної поліції Олексій Пастернак та Михайло Стрикаль із валізами в руках. Вони забрали в усіх євреїв наручні та кишенькові годинники, золоті та срібні прикраси та інше. Частина цих речей вони віднесли до начальника допоміжної поліції Тараненка, а іншу частину до його заступника й одночасно начальника агентурно-слідчого відділу Василя Пастернака⁸⁹. Частина особистих речей розстріляних пізніше була надана поліцейським, а частина, очевидно, була реалізована місцевим мешканцям.

Етап підготовки до масового вбивства передбачав активне залучення місцевої поліції та влади. Поліцаї, задіяні у виявленні євреїв, їх арештах та охороні перед розстрілом, як правило, далі брали участь і в масовому розстрілі.

Отже, останнім етапом було безпосереднє вбивство людей. На цьому етапі місцеві поліцаї залучались до конвоювання євреїв до місця страти, охорони місця розстрілу, підготовки євреїв до розстрілу (розбивали їх на групи, роздягали, грабували та знущались), інколи місцеві поліцаї здійснювали сам розстріл. Після розстрілу поліцейських або змушували самих закопувати яму, або вони контролювали, як яму закопували місцеві мешканці. Також поліцаї брали участь у сортуванні одягу розстріляних євреїв та відвезенні його до якогось приміщення.

Майже в кожному епізоді масового вбивства євреїв на території райхскомісаріату «Україна» участь у конвоюванні до місця розстрілу разом з німцями брали й місцеві поліцаї. До місця розстрілу євреїв конвоювали переважно пішки, тих, хто не міг іти, везли підводами або вантажівками. Фіксуються також варіанти, коли євреїв привозили на

⁸⁷ Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, оп. 4697645, спр. 19768, арк. 432.

⁸⁸ Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, оп. 4697645, спр. 19768, арк. 432.

⁸⁹ ДА СБУ м. Дніпро, ф. 6, оп. 2, спр. 17911, арк. 53.

⁸¹ ДА СБУ м. Дніпро, ф. 6(Р), оп. 2, спр. 18894, т. 2, арк. 26 зв.

⁸² Архіви УІУ, свідчення № 958U.

⁸³ Архіви УІУ, свідчення № 956U.

⁸⁴ Geoffrey P. Megargee, та Martin Dean, ред., *Encyclopedia of camps and ghettos, 1933–1945*, т. 2, «Ghettos in German-Occupied Eastern Europe» (Indiana University Press, 2012), 310.

⁸⁵ Архіви УІУ, свідчення № 940U.

⁸⁶ Архіви УІУ, свідчення № 974U.

розстріл виключно вантажними машинами. І в першому, і в другому випадку допоміжна поліція була залучена як конвоїри. Зокрема, вже згадуваний поліцай Лесько свідчив, що 160 євреїв з Мирополя до місця їх розстрілу конвоював він та ще 10 місцевих поліцаїв⁹⁰. А в Миргороді Полтавської області конвоювання до місця розстрілу здійснювали поліцейські разом з німцями. Командири взводів, за вказівкою керівника миргородської поліції Дмитренка, розподіляли поліцаїв таким чином, щоб в оточенні колони вони стояли поруч із німецькими солдатами⁹¹. І така розстановка місцевих поліцаїв, очевидно, мала свідчити про те, що окупаційна влада не дуже їм довіряла у справі проведення конвоювання. До місця розстрілу потрібно було довести всіх, кого призначили до страти, і не допустити втечі. Очевидно, миргородські поліцаї були в цьому сенсі слабкою ланкою, і німці мали за ними наглядати. Проте не завжди ця місія покладалась на них. Приміром, у Запоріжжі за рядовими поліцаями, які конвоювали євреїв на розстріл, мали слідкувати місцеві слідчі поліції безпеки та СД. Задля цього їх у день розстрілу звільнили від виконання своїх обов'язків та наказали конвоювати євреїв до місця страти і слідкувати за іншими поліцаями, щоб вони не допускали втеч під час конвоювання⁹².

Втечі під час конвоювання інколи траплялись, але майже завжди вони закінчувались трагічно для тих, хто намагався втекти. Конвоїри, як правило, або вбивали на місці тих, хто втікав, або ловили і силоміць повертали в колону. Зокрема, під час конвоювання євреїв до місця розстрілу в районі Новозлатополя Запорізької області з колони намагалась втекти дівчина, але староста с. Гуляй-Поле Сидоров, який також брав участь у конвоюванні, наздогнав її, побив і повернув до колони⁹³. Загалом, побиття, знущання і навіть вбивства євреїв під час конвоювань до місць страти були звичним явищем. Виконавцями цих злочинів теж дуже часто виступали місцеві поліцаї. Зокрема, під час конвоювання євреїв Кривого Рогу до місця страти в жовтні 1941 р. поліцай І. Собко побив літню жінку, яка відставала від колони⁹⁴. Інший випадок стався в день розстрілу євреїв з 8-го поселення Сталіндорфського району. Євреїв вивели на двір, тих, хто не міг іти, посадили на підводи, їх оточили німці та поліцаї. Частина поліцаїв ішла позаду колони з собаками.

⁹⁰ Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, спр. 273.1, арк. 157.

⁹¹ Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, оп. 4697645, спр. 19769, арк. 1577.

⁹² Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, оп. 4697646, спр. 19770, арк. 746.

⁹³ Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, оп. 4697644, спр. 19768, арк. 1966.

⁹⁴ ДА СБУ м. Дніпро, ф. 6(Р), оп. 2, спр. 17277, арк. 36.

Один єврей під час руху колони намагався втекти і сховався за пічкою в одному з будинків. Але його витягли і розстріляли⁹⁵.

Знущання над євреями під час конвоювання було своєрідним ритуалом, коли вбивці, принижуючи жертву, дегуманізували її в своїх очах і в очах можливих свідків. Зокрема, під час конвоювання 270 євреїв зі Жмеринки до с. Браїлів, поліцаї Кабалюк і Дубина змусили перед самим селом роздягатись усіх жінок і в такому вигляді провели їх через село, а багатьох літніх людей покидали в річку, яка протікала перед селом⁹⁶. Отже, дуже часто конвоювання перетворювалось на своєрідний пролог до вбивства, яке ставало невідворотним.

Безпосередньо вбивства євреїв здійснювали, як правило, німці. Але в підготовці до розстрілу брали участь місцеві поліцаї. Так, скажімо, було в жовтні 1941 р. в Кривому Розі. Після того, як групу криворізьких євреїв підвели до балки Галахова, їм наказали сісти, а Анісім Ільчук, керівник «резервної сотні поліції», віддав команду своїм підлеглим поліцаям почати обшук євреїв. Його підлеглі мали забирати всі цінні речі, які ще залишились у людей. Поліцаї, які відбирали речі, підносили та віддавали їх Ільчуку, а він збирав їх до двох мішків: в один — коштовності та золото, а в інший — гроші. Після завершення обшуку А. Ільчук усі зібрані цінності та гроші тут же передавав німецькому офіцеру, який керував розстрілом. Далі підлеглі Ільчука забрали у євреїв усі інші речі, які вони принесли з собою, а М. Коваль, за наказом В. Пастернака, відвіз їх до приміщення синагоги та здав комірнику поліції Нестеренку⁹⁷.

Крім «резервної сотні» під керівництвом А. Ільчука, «підготовкою» євреїв до розстрілу займалась ще одна група місцевих поліцаїв. Про неї відомо з показів І. Собка. Він свідчив, що коли людей підвели до балки, перекладач поліції Євген Гоферт передав наказ німецького офіцера про підготовку євреїв до розстрілу. Відповідальні за охорону євреїв поліцаї Печенюк та Бреславський готували партії по десять осіб, знімали з них цінний одяг, взуття та інше. Найперше на розстріл виводили жінок з маленькими дітьми, а потім усіх інших⁹⁸.

Така «допомога» місцевих поліцаїв німцям під час розстрілів фіксується в багатьох місцевостях. Щоправда, страти в різних населених пунктах відрізнялися певними нюансами, пов'язаними з розподілом обов'язків поліцаїв під час виконання цього злочину. Зокрема, в Мирополі таким розподілом керував один з заступників коменданта

⁹⁵ Архіви YIU, свідчення № 974U.

⁹⁶ Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, оп. 4697644, спр. 19768, арк. 447.

⁹⁷ ДА СБУ м. Дніпро, ф. 6(Р), оп. 2, спр. 18835, т. 2, арк. 39.

⁹⁸ ДА СБУ м. Дніпро, ф. 6(Р), оп. 2, спр. 17277, арк. 23.

миропольської поліції Завадський. Він викликав поліцаїв, які мали здійснювати розстріл, віддавав команду до розстрілу та замінював поліцаїв, які стріляли в людей⁹⁹. Так само під час розстрілу євреїв з Миргороду в жовтні 1942 р. акцією керував начальник миргородської поліції Дмитренко¹⁰⁰. Отже, технічні функції під час розстрілів майже завжди виконували місцеві поліцаї. Водночас, в окремих випадках стріляли в людей або виключно місцеві кадри, або спільно з німцями.

Восени 1941 р. під час розстрілу євреїв у Мирополі стріляли в людей групи з 10 місцевих поліцаїв. В одній з таких груп був поліцай Лесько, який свідчив, що особисто в той день убив чотири людини¹⁰¹. У подальшому його і інших поліцаїв, які брали участь у першому розстрілі в Мирополі, також залучали до інших розстрілів, які відбувались в навколишніх селах. З особливою жорстокістю вбивали місцеві поліцаї фольксдойчі із загонів «Зельбетштутц» в селах Миколаївщини. Ці розстріли відбувались переважно взимку 1941–1942 рр., і під час них місцеві виконавці змушували людей годинами стояти або лежати на снігу перед стратою. Грабували їх та били, потім розстрілювали, а трупи спалювали. Так проходили розстріли в Бабиній балці та біля с. Яструбинове Вознесенського району та біля с. Подолянка Веселиновського району Миколаївської області¹⁰² тощо.

Проте в більшості епізодів місцеві поліцаї вбивали людей разом із німцями. У розстрілі євреїв з Фрайдорфу та Леніндорфу брали участь місцеві поліцаї та німці, свідок згадує імена лише двох з них, це були Костюренко з селища Таврійське та Федір Палець з села Кірово. Євреїв розстрілювали біля місцевого піщаного кар'єру групами по 15 осіб. Німці стріляли з автоматів, а поліцаї — з гвинтівок. Вже після розстрілу деякі з поліцаїв розповідали, що дітей вони не розстрілювали, а кидали до ями живими¹⁰³. Інший свідок уточнює, що саме Костюренко керував поліцаями, які здійснювали цей розстріл¹⁰⁴.

Взагалі, до розстрілів були більшою мірою залучені керівники різних рівнів місцевої поліції. Зокрема, у с. Браїлів розстрілював євреїв заступник коменданта села Дубина¹⁰⁵, а розстріл євреїв Ярошева Вінницької області проводили, серед інших, і комендант Барської районної поліції

⁹⁹ Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, спр. 273.1, арк. 153–154.

¹⁰⁰ Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, оп. 4697645, спр. 19769, арк. 1286–1287.

¹⁰¹ Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, спр. 273.1, арк. 155–156.

¹⁰² Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, оп. 4697637, спр. 19762.

¹⁰³ Архіви YIU, свідчення № 953U.

¹⁰⁴ Архіви YIU, свідчення № 955U.

¹⁰⁵ Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, оп. 4697644, спр. 19768, арк. 410.

Андрусів та комендант Мар-Куріловської поліції Хотнянський¹⁰⁶. Отже, участь керівництва допоміжної поліції у розстрілах була пов'язана з необхідністю засвідчити свою лояльність до нової влади, а також продемонструвати своїм підлеглим, що виконання наказів окупаційної влади є непорушною умовою служби в поліції.

Багато поліцаїв, які брали участь у вбивствах людей, зазначали, що до жертв відстань була невеликою, не більш як 10 метрів, і стріляли вони виключно в потилицю. Щодо вбивств дітей, як свідчив поліцейський із загону «Зельбетштутц», «вони вважались окремою одиницею і для їх розстрілу виділявся поліцай. Якщо діти були на руках у матері, один поліцай стріляв у жінку, а інший цілився в дитину»¹⁰⁷. Також неодноразово фіксуються випадки, коли дітей ще живих кидали в яму поліцаї та німці, або їх вбивали окремо від батьків. Так, скажімо, відбулось у Фастові в серпні 1941 р. У цей час було заарештовано близько 300 місцевих євреїв, їх дітей окремо відправили до Василькова і там їх розстріляли¹⁰⁸.

Отже, участь поліцаїв у вбивствах людей мала місце в окремих випадках. Як правило, німецькі виконавці самі проводили розстріли, а поліцаї були задіяні як помічники. Ще однією функцією, яку переважно здійснювали місцеві поліцаї, був розподіл майна вбитих євреїв, закопування ями та охорона місця страти, якщо це було потрібно.

Єврейське майно після розстрілів ставало об'єктом розграбування місцевими поліцаями та німцями. Німці переважно забирали собі одяг гарної якості та цінні речі. Усі інші речі збирались поліцаями та відвозились до заздалегідь визначеного місця. Скажімо, про долю єврейського майна після розстрілу в Кривому Розі свідчив поліцай І. Калашников. Він розповідав, що після розстрілу одяг гарної якості завантажили на 8 возів і відвезли до приміщення аероклубу, розташованого в колишній синагозі. У подальшому цей одяг роздавався цивільним мешканцям, працівникам управи та поліцаям¹⁰⁹. А після розстрілу євреїв у с. Нова Ушиця Хмельницької області, який відбувся в жовтні 1942 р., частину речей забрали собі поліцаї, а речі кращої якості — німці¹¹⁰. Інколи поліцаї, які здійснювали страту, отримували винагороду від керівництва. Зокрема, один з членів розстрільної команди з загону «Зельбетштутц» С. Гирш після знищення єврейських мешканців у липні 1942 р. отримав

¹⁰⁶ Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, спр. 293.1, арк. 7.

¹⁰⁷ Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, оп. 4697639, спр. 19763.

¹⁰⁸ Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, спр. 238, арк. 44.

¹⁰⁹ ДА СБУ м. Дніпро, ф. 6(Р), оп. 2, спр. 14293, арк. 28.

¹¹⁰ Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, оп. 4697645, спр. 19769, арк. 230–231.

наручний годинник від керівника загону Гертнера¹¹¹. Отже, речі, які місцеві поліцаї забирали собі після розстрілу, були вагомим чинником їх участі в подібних злочинах. Хоча першочерговість у набутті речей вбитих людей, у більшості випадків, була у німців. Це було свідченням того, що німці зверхньо ставились до місцевих виконавців і розглядали їх виключно як допоміжну силу.

Ще більше допоміжна роль поліцаїв розкривалась після виконання масового вбивства. Адже, як правило, саме поліцаї закопували ями із вбитими людьми. У жовтні 1941 р. після розстрілу євреїв Миргороду одна група місцевих поліцаїв займалась обшуком трупів, а інша — їх закопувала¹¹². Часто німці або поліцаї змушували це робити місцевих мешканців, які закопували такі ями або вручну, або за допомогою техніки. Приміром, після розстрілу євреїв із 13-го поселення Сталіндорфського району закопувати яму поліцаї змусили місцевих, які загорнули її за допомогою трактора¹¹³. Там, де можливе було залучення місцевої влади, цю функцію перекладали на неї. Зокрема, староста с. Ново-Златопіль Єрмак, після вбивства місцевих євреїв віддав наказ зібрати колгоспників з лопатами і саме вони закопували рештки понад 100 людей¹¹⁴. І так відбувалось після багатьох розстрілів. Прикопували, як правило, не дуже глибоко, тому ще деякий час місце злочину охороняли місцеві поліцаї. Зокрема, запорізький поліцай Хільченко свідчив, що місце страти євреїв біля радгоспу «ім. Сталіна» охоронялося ще декілька тижнів потому. Спеціальні пости не ставили, але тримали це місце під наглядом¹¹⁵.

Висновки

Отже, члени української допоміжної поліції в тих місцевостях, де відбувались розстріли євреїв, були до них долучені. Найбільшою участь місцевих поліцаїв була на етапі підготовки та проведення масового розстрілу. Їх активно залучали для виявлення та арештів євреїв, конвоювання бранців до місця знищення, охорони місця страти. Інколи поліцаї брали участь у розстрілах. До окупації це були здебільшого звичайні радянські громадяни, які нічим не виділялись із загальної маси радянських людей. Проте в роки нацистської окупації вони вступили до української допоміжної поліції, як правило, добровільно і були

¹¹¹ Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, оп. 4697639, спр. 19763, арк. 95.

¹¹² Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, оп. 4697645, спр. 19769, арк. 1310.

¹¹³ Архіви YIU, свідчення № 967U.

¹¹⁴ Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, оп. 4697644, спр. 19768, арк. 1988.

¹¹⁵ Архіви Яд Вашем, ф. TR. 18, оп. 4697646, спр. 19770, арк. 157.

задіяні в злочинній діяльності цієї окупаційної структури. Вступити до поліції та брати участь у масових вбивствах їх спонукали психологічні, економічні та ідейно-політичні мотиви.

Roman Shlyakhtych

THE PARTICIPATION OF THE UKRAINIAN AUXILIARY POLICE IN THE MASS MURDER OF JEWS IN THE REICHSKOMMISSARIAT UKRAINE

The aim of the research is the participation of representatives of the Ukrainian auxiliary police in the mass killings of Jews, study of their motivation to participate in these crimes, highlighting the main stages of mass killings in which local police officers took part. The research methodology is based on the principles of historicism, system-formation, scientific character, verification, the author's objectivity, moderated narrative constructivism, and the use of general scientific (analysis, synthesis, generalization) and specially-historical (historical-genetic, historical-typological, historical-systemic, etc.) methods. Scientific novelty on the basis of criminal cases from the Yad Vashem archive, as well as regional archives of the Security Service of Ukraine, the forms and methods of participation of representatives of the Ukrainian auxiliary police in the mass killings of the Jewish population were analyzed. Eyewitness accounts from the archives of Yahad-in-Unum and Yad Vashem were used to more fully reveal of the crimes.

Conclusions. In the mass murders of the Jews were participate members of the Ukrainian auxiliary police. Most local police officers were involved in the preparation and conduct of the mass shooting. They were actively involved in identifying and arresting Jews, escorting them to the place of execution, and guarding the place of execution. Sometimes police officers took part in the shootings. For the most part, these were, before the occupation, ordinary Soviet citizens who did not stand out from the general mass of the Soviet people. However, during the Nazi occupation, they joined the Ukrainian auxiliary police, usually voluntarily, and were involved in the criminal activities of this occupation structure.

Keywords: Ukrainian auxiliary police, Holocaust, mass murders.

Bibliography

Arad, Ichak. «Katastrofa sovétskogo evrejstva». *Yad Vashem*. Accessed June 19, 2021. <https://www.yadvashem.org/ru/education/projects/phoenix/holocaust/arad.html>.

Browning, Christopher R. *The Path to Genocide, Essays on Launching the Final Solution*. Cambridge: Cambridge University Press, 1993.

Dawidowicz, Lucy. *The War Against the Jews*. 1975.

Dean, Martin. *Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–44*. New York: St. Martin's Press, 2000.

Havryshko, Marta. «Seksualne nasyllia pid chas Holokostu: pohliad na hetto ta tabory Ukrainy». *Heinrich Böll Stiftung*. May 18, 2020. <https://ua.boell.org/uk/2020/05/18/seksualne-nasyllstvo-pid-chas-holokostu-pohlyad-na-hetto-ta-tabory-ukrayiny>.

Hilberg, Raul. *Perpetrators, Victims, Bystanders: The Jewish Catastrophe, 1933–1945*. Aaron Asher Books, 1992.

Himka, John-Paul. *Ukrainian Nationalists and the Holocaust: OUN and UPA's Participation in the Destruction of Ukrainian Jewry, 1941–1944*. Ibidem Press, 2021.

Honcharenko, Oleksii. «Polityka natsystskoho henotsydu yevreiv Ukrainy». In *Arkhivy okupatsii 1941–1944*, comp. Nataliia Makovska. T. 1, 790–795. Kyiv: Kyievo-Mohylianska akademiia, 2006.

Kruglov, Aleksandr. *Bez zhalosti i somnenija. Dokumenty o prestuplenijah operativnyh grupp i komand policii bezopasnosti na vremennno okkupirovannoj territorii SSSR v 1941–1944 godah*. T. 3. Dnepropetrovsk: Centr «Tkuma»; «Lira», 2009.

Kruglov, Aleksandr, Andrej Umanskij, and Igor' Shhupak. *Holokost v Ukraine: Rejhskomissariat «Ukraina», Gubernatorstvo «Transnistrija»*. Dnipro: Ukrainskij institut izuchenija Holokosta «Tkuma»; ChP «LIRA», 2016.

Kulchytskyi, Stanislav. *Ukraina mizh dvoma viinamy 1921–1939 rik*. Kyiv: Alternatyvy, 1999.

Lower, Wendy. *The Ravine. A Family, a Photograph, a Holocaust Massacre Revealed*. Boston; New York: Houghton Mifflin Harcourt, 2021.

Megargee, Geoffrey P., and Martin Dean, eds. *Encyclopedia of camps and ghettos, 1933–1945*. Vol. 2, «Ghettos in German-Occupied Eastern Europe». Indiana University Press, 2012.

Penter, Tania. «Pid slidstvom za spivpratsiu: sudove peresliduvannia kolaborantiv u SRSR pislia Druhoi svitovoi viiny ta zlochyniv u Babynomu Yaru». In *Babyn Yar: masove ubyvstvo i pamiat pro noho. Materialy mizhnarodnoi naukovo konferentsii, 24–25 zhovtnia 2011 r., m. Kyiv*, 193–194. Kyiv, 2012.

Prusin, Aleksandr. «Ukrainskaja policija i Holokost v general'nom okruge Kiev, 1941–1943: dejstvija i motivacii». *Golokost i suchasnist'* 1 (2007): 31–59.

Radchenko, Yurii. «“Ioho choboty ta esesivska forma buli zabryzkani krovju...”»: taiemna polova politsiia, politsiia bezpeky ta SD, dopomizhna

politsiia u terori shchodo yevreiv Kharkova (1941–1943 rr.)». *Holokost i suchasnist'* 2 (2011): 46–86.

Usach, Andrii. «Mistsevi kolaboranty ta Holokost v Ukraini: perspektyvy ta vyklyky doslidzhennia». In *Ukrainske suspilstvo i pamiat pro Holokost: naukovy ta osviti aspekty (Vybrani dopovidi IX i Kh kruhlykh stoliv do Mizhnarodnoho dnia pamiaty zhertv Holokostu)*, eds. Anatolii Podolskyi, and Svitlana Osipchuk, 41–48. Kyiv: Ukrainskiy tsentr vyvchennia istorii Holokostu; KVITs, 2018.

Vradii, Yehor, et al. *Holokost u Dnipropetrovsku*. Dnipro: Ukrainskiy instytut vyvchennia Holokostu «Tkuma»; LIRA, 2017.

Archives

Derzhavnyi arkhiv Dnipropetrovskoi oblasti (DADO). F. R2484, op. 2, spr. 1.

Derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy m. Dnipro (DA SBU m. Dnipro). F. 4(P), op. 2, spr. 75 (t. 2). F. 6, op. 2, spr. 17911, 29818. F. 6(P), op. 2, spr. 11857 (t. 1, 2), 14293, 16681, 17277, 17980, 18835 (t. 1, 2), 18894 (t. 2), 18955.

Yad Vashem archives. Record group M. 33, item ID 3658389, file range 19697; file range JM/19697, 7021–57–514. Record group M. 37, file range 314. Record group M. 52, file range 503, 511. Record group TR. 18, item ID 4697637, file range 19762; item ID 4697639, file range 19763; item ID 4697644, file range 19762, 19768; item ID 4697645, file range 19768, 19769; item ID 4697646, file range 19770; file range 238, 273.1, 274.5, 291.1, 293.1, 360.

Yahad-In Unum archives. Testimony no. 912U, 925U, 940U, 950U, 953U, 955U, 956U, 958U, 967U, 974U, 984U, 988U.